

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani mgr Natalii Mazur p.t.: *Ludność żydowska powiatu jarosławskiego w latach 1918-1939*, Rzeszów 2022, ss. 388.

Rozprawa Pani mgr Natalii Mazur liczy 388 stron i została podzielona na 6 rozdziałów oraz wstęp, zakończenie bibliografię i liczne aneksy.

Doktorantka przedstawiając motywację do napisania tej pracy stwierdza, iż dzieje Żydów w powiecie jarosławskim w okresie międzywojennym nie były wcześniej przedmiotem szczegółowych i syntetycznych badań. Stąd podjęła się ona próby wypełnienia tej luki w polskiej historiografii. Jak sama pisze we wstępie – „Zamiarem było ukazanie zależności w ramach społeczności żydowskiej w odniesieniu do wszystkich dziedzin jej funkcjonowania, w głównej mierze sfery społeczno-politycznej, gospodarczej, kulturalnej. Ponadto ważne było zobrazowanie przemian w ramach społeczności żydowskiej, a także relacji z innymi narodowościami zamieszkującymi powiat jarosławski. Rozważania zawarte w pracy osadzono w kontekście sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej II Rzeczypospolitej”, s. 7. Wszystkie te liczne cele przedstawia i omawia w poszczególnych rozdziałach, które mają układ rzeczowo-chronologiczny. We wstępie Autorka poddaje również analizie stan badań oraz bogatą bazę źródłową.

Pierwszy rozdział dysertacji „Powiat jarosławski w okresie II Rzeczypospolitej” s. 17-49, poświęcony jest ogólnym informacjom na temat powiatu jarosławskiego w okresie międzywojennym. Autorka przedstawia w tej części również analizy statystyczne dotyczące regionu, dla rozprawy najbardziej interesujące są te przedstawiające problemy narodowościowe, wyznaniowe oraz językowe, w tym dotyczące społeczności żydowskiej. Z przedstawionych tabel (s.31) wynika, że w 1921 roku w powiecie jarosławskim zamieszkiwały trzy najliczniejsze społeczności: katolicy, którzy stanowili 54,44% mieszkańców, grekokatolicy stanowili 36,66% mieszkańców oraz Żydzi, którzy stanowili 8,84% mieszkańców. Ale większość Żydów zamieszkiwała w miastach, a w Radymnie, Sieniawie i Prudniku, stanowili ponad 50% mieszkańców, s. 48. Liczba zamieszczonych tabel i wykresów jest imponująca, i generalnie pozwalają się one lepiej poruszać przedstawianej tematyce

W kolejnym rozdziale „Ruch naturalny ludności żydowskiej powiatu jarosławskiego na przykładzie Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Radymnie” s. 51-85 Doktorantka zajmuje się jednym z czterech żydowskich okręgów metrykalnych, jakie istniały w powiecie jarosławskim, a były to okręgi metrykalne: Jarosław, Pruchnik. Radymno i Sieniawa.

Doktorantka szczegółowo analizuje Żydowski Okręg Metrykalny Radymno – pod kątem urodzin, zawieranych małżeństw i zgonów. Usprawiedliwieniem dlaczego przedstawiony został tylko jeden z czterech okręgów metrykalnych jest fakt, że inne Urzędy Stanu Cywilnego nie udostępniły ksiąg urodzeń, małżeństwa i zgonów z badanego okresu, s. 52. Niejako przy okazji analizowania procesów demograficznych Autorka omawia zwyczaje i tradycje Żydów związane z narodzinami s. 52-53, zawieraniem małżeństw s. 62-66 i zgonów s. 73-74. Autorka zwraca uwagę na dużą liczbę narodzin nieślubnych dzieci w zestawieniu z narodzinami dzieci ślubnych. Dla okręgu Radymno liczba nieślubnych dzieci wynosiła 200 wobec 361 dzieci ślubnych, Słusznie zauważa, że związane to jest z faktem zawierania przez Żydów tylko małżeństw rytualnych, religijnych, które nie były uznawane przez organy państwowe. Szkoda tylko, że nie powołuje się w tym przypadku na opracowania dotyczące tego zagadnienia na przykład autorstwa Małgorzaty Ślisz, czy Rachel Manekin. W badanym okresie w Okręgu Metrykalnym w Radymnie odnotowano zawarcie 179 małżeństw, s. 67. Doktorantka szczegółowo bada wiek par zawierających małżeństwa i konstatuje, że „Powyższe dane dowodzą, że funkcjonujące w społeczeństwie przekonanie o zawieraniu małżeństw pomiędzy znacznie starszymi mężczyznami, a młodymi dziewczynami nie było zjawiskiem powszechnym wśród ludności, żydowskiej powiatu jarosławskiego”, s. 71, niestety nie wyjaśnia, w jakim społeczeństwie takie przekonanie funkcjonowało, ani nie podaje, żadnej literatury na ten temat. Ze statystyki zgonów wynika, że w okresie II RP zmarło w Okręgu Metrykalnym Radymno 354 osoby. W zapisach Księgi Zgonów Okręgu Metrykalnego Radymno znalazły się także informacje na temat przyczyny śmierci. Autorka poddała te informacje analizie i przedstawiła w formie tabel nr 33 i wykresów nr 29. Oprócz tego oficjalnego źródła, w pracy przedstawiono też informacje o śmierci Żydów z powiatu jarosławskiego z lokalnej prasy, a zwłaszcza „Expresu Jarosławskiego”. W tym rozdziale zabrakło wprowadzającej literatury o obrzędach Żydów, na przykład rabina De Veriesa, Leszka Hońdo, Andrzeja Trzcńskiego.

W trzecim rozdziale s. 87-152, przedstawiona została działalność gospodarcza oraz dobroczynna Żydów w powiecie jarosławskim. Autorka zauważa, że Żydzi w analizowanym powiecie zamieszkiwali głównie w miastach, a co za tym idzie większość ludności żydowskiej zatrudniona była poza rolnictwem. Przedstawiono najpierw strukturę zatrudnienia w województwie lwowskim, a następnie przeanalizowano dane dotyczące powiatu jarosławskiego. W szczegółowych tabelach s. 94-96, 98-100 przedstawiono profesje i miejsca zatrudnienia Żydów w Jarosławiu, Pruchniku, Radymnie i Sieniawie, które posłużyły

Doktorantce do bardziej ogólnej analizy i charakterystyki zagadnienia. Następnym tematem omawianym w tym rozdziale jest zagadnienie dobroczynności żydowskiej. W pracy skupiono się na dziejach i działalności stowarzyszenia Gemilas Chesed, które znane było wśród Żydów polskich od 1905 roku. W powiecie jarosławskim stowarzyszenie to działało w Jarosławiu, Sieniawie i Radymnie s. 103 i na nich skupia się Autorka. Innymi organizacjami omawianymi w pracy są Stowarzyszenie Rzemieślników Żydów Jad Charuzim działające także w Jarosławiu, Radymnie i Sieniawie oraz Stowarzyszenie Kupców Żydowskich działające w Jarosławiu.

Kolejny podrozdział dotyczy spółdzielczości żydowskiej, która była narzędziem do poprawy statusu ekonomicznego Żydów. Wzorem Lwowa, także w Jarosławiu powstał Komitet Ratunkowy, którego celem było odbudowanie spółdzielczości żydowskiej zniszczonej podczas I wojny światowej. Następnym tematem omawianym w tym rozdziale jest zagadnienia dobroczynności żydowskiej, której genezy doszukuje się Autorka w żydowskiej tradycji i religii. Wymienia ona szereg „wyspecjalizowanych” organizacji niosących pomoc weteranom, inwalidom, kobietom, ale najwięcej miejsca poświęca działalności ogólnopolskiemu Towarzystwu Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej, które miało oddział w Jarosławiu. TOZ w Jarosławiu miał swoje osiągnięcia, między innymi organizację kolonii letnich, czy otwarcie w 1932 roku nowoczesnych gabinetów lekarskich. Przedstawiciele TOZ z Jarosławia brali także udział w konferencjach małopolskich oddziałów TOZ jakie odbywały się we Lwowie. Od 1898 roku działał w Jarosławiu Dom Przytułku dla Kalek i Starców Żydowskich. W Sieniawie i Sośnicy działało Towarzystwo Dobroczynności Żydowskich. W okresie międzywojenny powstały takie organizacje jak „Mirjam”, Stowarzyszenie Chesed Weemeth, Tomchej Achin i wiele innych. Działalność tych organizacji i ich duża liczba świadczy o tym, iż działalność pomocowa była oferowana dla wszystkich warstw społeczności żydowskiej. Ich liczba i intensywność działań zwiększa się w okresie kryzysu ekonomicznego. Duża liczba oddziałów ogólnopolskich organizacji w powiecie jarosławskim, świadczy o związkach Żydów z tego regionu z Żydami polskim. Na uwagę zasługują w fakty przytaczane przez Doktorantkę, s. 150. iż w omawianym okresie pojawiały się także przejawy międzyreligijnej działalności dobroczynnej Żydów i chrześcijan. Co świadczy o integracji może nie wszystkich, a pewnych grup obu społeczności.

Zaangażowanie Żydów w samorządach lokalnych oraz w wyborach ogólnokrajowych jest przedmiotem analizy w rozdziale czwartym, s. 153-212. Udział Żydów w samorządach lokalnych jest popularnym tematem wśród historyków, bowiem przez pryzmat samorządu bardzo dobrze widać zaangażowanie i integrację tej mniejszości. Doktorantka słusznie

dostrzega, iż także w powiecie jarosławskim udział Żydów w samorządzie i władzach lokalnych jest zjawiskiem ważnym. Żydzi pełnili wiele funkcji we władzach miast powiatu, Ozias Molitz był burmistrzem w Radymnie, niestety w pracy brakuje dat pełnienia tej funkcji, Juliusz Strisower pełnił funkcję wiceburmistrza w Jarosławiu, a wielu Żydów było radnymi i urzędnikami. Jak stwierdza Doktorantka, odgrywali oni ważną rolę w reprezentowaniu społeczności żydowskiej na forach samorządowych i dbali o interesy organizacji oraz stowarzyszeń. Ale zwraca ona także uwagę na konflikty i akty dyskryminacji, jakie na przykład miały miejsce w radzie miejskiej Jarosławia w czasie kadencji Juliusza Strisowera. W pracy przedstawiono działalność Żydów w samorządach, głównie w Jarosławiu i Radymnie. Charakteryzując udział Żydów powiatu jarosławskiego w wyborach ogólnokrajowych, Doktorantka stwierdza, iż nie odegrali oni bezpośredniej roli, ale chętnie i aktywnie korzystali z biernego prawa wyborczego oraz organizacji spotkań z kandydatami do parlamentu. Osobny podrozdział dysertacji poświęcony został partiom i organizacjom politycznym działającym w powiecie jarosławskim. W Jarosławiu oraz Radymnie, Prudniku i Sieniawie działała większość ogólnopolskich partii politycznych i organizacji syjonistycznych jak na przykład Mizrachi, Hechaluc – Pionier, Hitachdut, WIZO, Agudat Israel i inne. Działacze z tego terenu brali udział w zjazdach i konferencjach regionalnych i krajowych

Autorka opisuje ciekawe wydarzenie, iż w 1928 roku Mizrachi w Jarosławiu zorganizowała w synagodze spotkanie protestacyjne potępiające wydarzenia przez Ścianie Płaczu w Jerozolimie s. 177, niestety nie podaje o jakie wydarzenia chodziło. Doktorantka szczegółowo przedstawia działalność tych wiodących organizacji syjonistycznych, podając szczegóły dotyczące władz i aktywności w okresie międzywojennym. Ważną partią działającą w omawianym powiecie była Agudat Israel – organizacja ortodoksów nie syjonistów, która była szczególnie aktywna w Pruchniku. Żydzi działali także w ogólnopolskich ugrupowaniach takich jak BBWR i Polskiej Partii Socjalistycznej. Autorka w podsumowaniu stwierdza, iż „żydowska społeczność powiatu jarosławskiego charakteryzowała się dużą aktywnością w działalności społeczno-politycznej”. Także liczne były organizacje młodzieżowe, a jak ocenia Doktorantka, szczególnie aktywne były organizacje związane z ruchem syjonistycznym. W Jarosławiu działały Haszomer, Menorah, Przedświt, Bnej Sjon, Hechaluc Hacair, Akiba i Młodzi Syjoniści, a w Radymnie działała Akiba. Z organizacji niesyjonistycznych popularnością cieszyła się młodzieżowa organizacja Agudas Israel. Autorce udało się dotrzeć do wielu informacji o tych organizacjach - składach osobowych i aktywnościach - oraz zgromadzić liczne zdjęcia z wizerunkami członków. Głównym celem większości organizacji

syjonistycznych działających w powiecie jarosławskim było wychowanie młodych Żydów w umiłowaniu do żydowskiego dziedzictwa, języka hebrajskiego i przygotowanie do emigracji do Palestyny.

Kolejny, piąty rozdział s.213-258, przedstawia działalność społeczności żydowskiej na niwie kulturalnej, oświatowej i sportowej. Wśród stowarzyszeń kulturalnych, szczegółowo omówione zostało Żydowskie Towarzystwo Muzyczne Hanigun, które zostało założone w 1931 roku w Jarosławiu. Większość stowarzyszeń kulturalnych i sportowych działało w Jarosławiu. Szczególnie rozbudowany został podrozdział opisujący oświatę i szkolnictwo. Doktorantka rozpoczyna od historii szkolnictwa żydowskiego s. 218-222. Zdaniem Autorki najbardziej popularne wśród Żydów w Jarosławiu były szkoły zrzeszone w sieci Jawne działające pod patronatem partii Mizrachi. Natomiast najliczniejsze w powiecie jarosławskim były tradycyjne chedery i talmud-tory, szkoły dla chłopców przed bar mictwą. Poza tym w powiecie jarosławskim działały również szkoły pod auspicjami organizacji i stowarzyszeń Achawa, Tarbut, Hitachdut, Cejrej Jehuda oraz Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej. Na terenie powiatu jarosławskiego działały również towarzystwa wspierające edukację Żydów, Doktorantka zwraca uwagę na Stowarzyszenie Pomocy Młodzieży Akademickiej Samopomoc s. 236-238, którego celem było wsparcie dla młodzieży żydowskiej podejmującej studia wyższe. W pracy przedstawiono dokładne zestawienie żydowskich studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzących z powiatu jarosławskiego.

W drugiej części rozdziału Autorka omawia zagadnienie uczęszczania Żydów do szkół powszechnych, co wynikało z obowiązku szkolnego. Przedstawiono strukturę szkolną w Jarosławiu wraz z informacją o procentowym udziale uczniów różnych wyznań. Rozdział zamyka informacja o organizacjach sportowych działających na terenie powiatu jarosławskiego, zrzeszających młodzież żydowską, takich jak Hapoel, Dror. Autorka zauważa, iż w latach II Rzeczypospolitej sport żydowski był najlepiej zorganizowanym ruchem wśród wszystkich mniejszości narodowych s. 258.

W ostatnim rozdziale s. 259-300, zajmuje się Autorka funkcjonowaniem gmin żydowskich w powiecie jarosławskim, które działały w Jarosławiu, Pruchniku, Radymnie i Sieniawie. Rozpoczyna od przedstawienia zasięgu terytorialnego i podstaw prawnych, zamieszczając mapkę oraz tabelę z wykazem miejscowości wchodzących w skład żydowskich gmin wyznaniowych powiatu jarosławskiego s. 259-263. Następnie przechodzi do przedstawienia struktury i zasad funkcjonowania gmin, w tym budżetu i finansów. Ciekawy jest podrozdział dotyczący działalności gmin żydowskich oraz organizacji i utrzymania

rabinatu jako najwyższej władzy religijnej. Przedstawiona została tabela rabinów i podrabinów działających w powiecie w 1938 roku s. 276. W tej części przedstawiono także sylwetki niektórych rabinów. Ważnym elementem życia społecznego Żydów były także synagogi i domy modlitwy oraz cmentarze. Ich historię, rolę i funkcję w społeczności opisuje Doktorantka ze szczególnym pietyzmem s. 280-293.

W zakończeniu dysertacji Doktorantka zwraca uwagę, iż Żydzi w okresie międzywojennym stanowili nieodłączny element powiatu jarosławskiego, zamieszkiwali oni głównie tereny miejskie. Podkreśla, iż istniały tam cztery żydowskie okręgi metrykalne i cztery izraelskie gminy żydowskie w miejscowościach Jarosław, Radymno, Pruchnik i Sieniawa. W zakończeniu przedstawia także los Żydów z tego terenu w okresie Zagłady.

Przedłożona praca oparta została na licznych źródłach archiwalnych z archiwów polskich i ukraińskich oraz zbiorów lokalnych instytucji. Ważnym elementem są źródła drukowane, prasa oraz wspomnienia. W bibliografii opracowań większość przytaczanych publikacji to prace w języku polskim. Praca posiada liczne interesujące aneksy, między innymi spis macew i mapa cmentarza w Sieniawie, wykonana przez Autorkę w oparciu o bazę danych projektu Gidonim (niepoprawny przypis z linkiem).

Rozprawa stanowi ważne uzupełnienie w polskiej historiografii, w której brakowało syntetycznego ujęcia dziejów Żydów w powiecie jarosławskim. Autorka z dużą pieczołowitością przeanalizowała dostępny jej materiał źródłowy, wyciągając z niego najważniejsze informacje. Wykazała się także umiejętnością prowadzenia badań archiwalnych i właściwego wykorzystania źródeł. W pracy zastosowano metody statystyczne, analizę źródeł i badania porównawcze. Przedstawione we wstępie cele zostały przez Doktorantkę zrealizowane.

Oczywiście można się zastanawiać, czy wszystkie źródła zostały wykorzystane. Autorka we wstępie przyznała się, że ze względu na sytuację pandemiczną nie udało się jej wykonać wszystkich kwerend w archiwach lwowskich. Także nie wszystkie instytucje, Urzędy Stanu Cywilnego udostępniły jej materiały konieczne do analizy statystycznej, stąd w rozdziale II przedstawiła tylko dane dotyczące Izraelskiego Okręgu Metrykalnego w Radymnie. Powyższe braki są obiektywnie usprawiedliwione i nie wpłynęły one na całość przedstawionego materiału. Bez wątplenia przygotowując rozprawę do druku, trzeba koniecznie spróbować dotrzeć do tego materiału, aby uzupełnić braki z rozprawy.

Autorka w dysertacji pokazała bardzo dobry warsztat historyka i rozeznanie w dziejach II Rzeczypospolitej i historii Żydów w tym okresie. Nieco słabiej wygląda wiedza na temat żydowskich tradycji religijnych, do których się odwołuje w pracy. Głównymi źródłami jej wiedzy są dwie cytowane często w pracy książki: H. Haumanna, *Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej* oraz R. Żebrowskiego i Z. Borzymińskiej, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX wieku*. Brakuje nowszej literatury na ten temat. W pracy pojawiają się także pewne niekonsekwencje dotyczące terminologii i nazewnictwa wywodzącego się z języków żydowskich, których można było uniknąć, korzystając z na przykład z *Polskiego Słownika Judaistycznego*. Warto także sięgnąć do *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland/Pinkas Hakehillot Polin*, gdzie można znaleźć dalsze inspiracje. W czasach pandemii konieczne jest korzystanie ze zdigitalizowanych zbiorów archiwalnych. Sporo na temat gmin powiatu jarosławskiego można znaleźć na przykład w YIVO Digital Library on Jewish Life in Poland <http://polishjews.yivoarchives.org/>

Pomimo tych małych niedociągnięć oceniam przedstawioną dysertację za spełniającą wymagania stawiane rozprawom doktorskim i może ona zostać dopuszczona do dalszych etapów postępowania. Z uwagi na pionierski charakter rozprawy uważam, iż praca zasługuje na wyróżnienie, a przede wszystkim, po poprawkach i uzupełnieniach, powinna ukazać się w formie książkowej.

Zielonki 18.06.2022

dr hab. Michał Galas, prof. UJ

